

- b. Het zou onjuist zijn, alleen in het Piëtisme de bron van de I.Z. te zoeken²³. In Nederland hebben zeker *andere stromingen* meegewerkt, al zijn zij onder de invloed van het Réveil naar een secundaire plaats verwezen.

Een voorbeeld van I.Z. buiten het Piëtisme om was hetgeen de Groninger richting heeft gedaan, met haar 'opvoeding tot het goede, ware en schoone'. P. Hofstede de Groot (1802 - 1886) is instigator geweest van allerlei arbeid²⁴. Hij onderhield briefwisseling met J. H. Wichern jaren voordat O. G. Heldring daarmee begon. De Groot zou graag met Heldring samengewerkt hebben. Helaas hebben theologische controversen en 'non-theological factors' (daarbij wellicht ook opportunistische motieven) de integratie geschaad.

Zo heeft eveneens de 'evangelische' C. E. van Koetsveld (1807 - 1893) binnen de geschiedenis van de I.Z. nog niet de plaats gekregen die hem toekomt wegens zijn baanbrekend werk onder 'idioten' en (bovenal) wegens zijn progressieve christelijk-sociale denkbeelden.

Hier ligt nog een terrein van onderzoek open, ook naar kerkelijke en theologische achtergronden van sociale bewegingen. De materie is gecompliceerder dan tot dusver in het Réveil-perspectief naar voren kwam. Bovendien, in het theologisch-missionair beraad treedt van tijd tot tijd een nuancering op betreffende hetgeen wel en niet onder 'zending' moet worden verstaan, afhankelijk van de vraag hoe men emancipatie, humanisering en 'verlichting' ziet als onderdelen van de strijd tegen de duisternis van het ongelooft.

- c. Vermeden moet worden elk charitatief werk - ook al werd het, zoals vrijwel alles in de negentiende eeuw, door 'de kerk' beïnvloed - tot de I.Z. te rekenen. Er bestond liefdadig werk dat allerminst 'zending' beoogde te zijn. Toch functioneerde het op de achtergrond van de I.Z.

Dit geldt de 'Maatschappij van weldadigheid' (1818 - 1827), opgericht door Johannes van den Bosch, met haar 'algemeen christelijk karakter' waarover Da Costa het vuur van de hemel afsmeekte. Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp becritiseerden de daar heersende "geloofsdwang [sic], laauwheid, ze-

23. Zoals O. Norel in zijn artikel *Die Innere Mission*, 118 lijkt te suggereren.

24. *Biographisch Woordenboek van Protestantsche godgeleerden in Nederland* (onder red. van J. P. de Bie en J. Loosjes), III 384.